

רד"צ הופמן

התלמוד על שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה •

מאמרי התלמוד על פסוקי התורה המדברים במותו של משה רבנו נמצאים בשני מקומות: בבבא בתרא טו, א ובמנחות ל, א. מסתבר, שאין זה מיותר להשוות מאמרים אלה על פירושיהם השונים, שניתנו להם ע"י גדולי מפרשינו.

במנחות ל, א איתא: „אמר רבי יהושע בר אבא אמר רב גידל אמר רב: שמונה פסוקים שבתורה יחיד קורא אותן בבית הכנסת”. ומפרש רש"י (ד"ה יחיד קורא אותן): „אדם אחד קוראן ואין מפסיק בינתיים כדי לעמוד אחר ולקרות”. ובהתאם לפירוש זה פוסק המחבר בשו"ע אר"ח ס' תכת, סעיף ז. פירוש אחר מובא בתוספות (מנחות, שם, ד"ה שמונה פסוקים) בשם ה"ר משולם: „למעוטי שלא יקרא שליח צבור עמו”. כלומר, שאין הש"צ רשאי לסייע לקורא בקריאת פסוקים אלה, מה שאין כן לגבי שאר פרשיות התורה. אולם כבר התוספות (וכן גם אחרים) מעירים, כי בימי חז"ל לא היה מקובל מנהג זה של קריאה ע"י ש"צ והוא הונהג מאוחר יותר.

לתשומת לב מיוחדת ראוי פירושו של הרמב"ם, הכלול בהכרעתו שבהל' תפלה, פרק יג, הלכה ו: „שמונה פסוקים שבסוף התורה מותר לקרות אותם בבית הכנסת בקשות מעשרה אע"פ שהכל תורה היא ומשה מפי הגבורה אמרם הואיל ומשמען שהם אחר מיתת משה הרי נשתנו ולפיכך מותר ליחיה לקרות אותן”.

אף על פי שהראב"ד משיג על פירוש זה ומעיר: „לא שמענו דבר דז מעולם וכו'”, הרי ר' חיים שור בספרו „תורת חיים” (לב"ב טו, א) רואה בר את הפירוש הנכון היחיד, וזאת משום שהמלה יחיד מתפרשת תמיד כניגוד לציבור (מנין של עשרה), ולפי פירושו של רש"י היה צריך איפוא לומר

* מאמר זה של הגהמ"ת, שנתפרסם בשעתו ב„ישרון” של ר' יוסף חלגמוס זצ"ל,

כרך שני, משלים במקצת את החסר בפירושו של הגהמ"ח לסוף ספר דברים אשר לא זכינו לאורו. המאמר תורגם מגרמנית ע"י מר אשר וטרטיל.

-אחד קורא אותן". אך גם השגות נוספות רבות מובאות שם נגד פירושו של רש"י ועי"ש.

מובן אך מעט הוא פירוש המובא ב"שיטה מקובצת" לב"ב טו, א בשם ר' יוסף אבן מיגש: "הקורא פסוקים שלפניהם אינו רשאי לגמור עד סוף התורה, שנמצא קורא מה שכתב משה עם מה שכתב יהושע, אלא מפסיק, ועולה אחר וקורא פסוקים אלה בפני עצמם, כדי שיהא ניכר שלא כתבן משה אלא יהושע", ולפי זה "יחיד" פירושו מיוחד, לא זה שקרא קודם לכן. פירושו זה של הר"י נ' מיגש לא רק שאינו תואם את המנהג המקובל בידינו, שלפיו קורא חתן התורה מ"מענה אלקי קדם" (לג, כו) עד לסוף התורה, אלא גם אין הוא מתישב עם לשונו של מאמר זה. והשווה עוד פירושו של ר' מנחם עזריה מפאנו בספר "עשרה מאמרות" (ב, יג), אשר אמנם אינו מתיישב אלא בקושי עם קושיית הגמרא.

משום כל אלה נראה לע"ד פירוש, שלפיו משמעותה של המלה יחיד כמשמעותה במשנה ובברייתא במס' תענית י, א ואילך, ששם נאמר: "יחיד — כל שראוי למנותו פרנס על הצבור". מובן מאליו שם, כי "יחיד" זה תלמיד חכם הוא. כוונת הדברים תהא איפוא כך: משום שיש לחשוש כי שמונה פסוקים אחרונים אלה לא יהיו חשובים בעיני הצבור כשאר פסוקי התורה, משום כך יש לקרותם צ"י אחד מחשובי הצבור. ועם זאת נאמר במאמר דנו, כי רק אחד קורא פסוקים אלה, שכן "יחיד" ולא "יחידים" נאמר כאן.

פירוש זה עולה בד בבד עם מנהגנו ואף אינו סותר את ההלכה שבשר"ע. שנים רבות ראיתי בו משום חדוש, עד אשר מצאתי לשמחתי שכבר נאמר כך במרדכי (הלכות קטנות תקנה) ומובא כך ב"דרכי משה" וב"פרישה" לטוש"ע א"ח סי' תכת, אמנם ר' צבי אשכנזי בשר"ת "חכם צבי" (תשובה יג) משיג על פירוש זה, אך השגתו מיוסדת על גירסא בלתי נכונה בבבא בתרא, ואפילו לפי גירסתו אין קושייתו מכרעת¹. לדעתנו יש להעדיף את

(1) לדעת ה"חכם צבי" תמוהות לפי פירוש זה המלים "לימא ר' יהודה היא". אולם, מלים אלה אינן בכל כתבי היד, וכן גם במנחות, שם, נאמר רק: "לימא דלא כר' שמעון", והרי זה נכון, שכן לדעתו של ר' שמעון אין הבדל בין הפסוקים האחרונים לשאר חלקי התורה, כפי שמעיר כבר רש"י (שם, ד"ה לימא דלא כר"ש), שהרי משה כתב גם אותם.

סירושו של המרדכי לו אך משום זה בלבד, שלפי כל שאר הפירושים יהיה במאמרו של רב משום חזיון לדעה, כי חשיבותם של שמונת הפסוקים האחרונים של התורה היא פחותה מזו של שאר חלקי התורה, והרי בוודאי אין זו כוונת התלמוד; ואילו לדעת המרדכי בא מאמרו של רב לפעול נגד דעה מוטעית זו. כפי שמעירני ד"ר אפנזטיין, הרי חולק ר' תנחום איש ירושלים (היה חי בתחילת המאה הראשונה של האלף החמישי) במלים חריפות על כופרים אחדים, אשר חברו את שמונת הפסוקים האחרונים של התורה אל ספר יהושע². אם כופרים כאלה היו מצויים כבר בימיו של רב, הרי מובן עוד יותר, שרב הביע את התנגדותו להם במאמרו הנ"ל.

במה גבדלים שמונה פסוקים אלה משאר התורה, על כך יש בין התנאים שתי דעות (ובאשר לשמות תנאים אלה, שונות הנוסחאות שבידינו). לפי הדעה הראשונה: „וימת שם משה עבד ה' — אפשר משה חי וכתב וימת שם משה? אלא עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע בן נון”. לפי הדעה השנייה: „עד כאן הקב"ה אומר ומשה כותב ואומר, מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע”. כפי שראינו לעיל, הרי שהרמב"ם מקבל את הדעה השנייה, אלא שלפיו המיוחד שבפסוקים אלה הוא רק בכך, שלפי פשוטם אין הם נראים ככתובים בידי משה. אין הרמב"ם מזכיר את דבר כתיבתם בדמע, כשם שגם בספרי אין דבר זה מוזכר אלא לפי תקון הגירסה ע"י הגר"א.

מן הראוי הוא לציין, כי נראה שדעה שניה זו היתה נפוצה מאד בימי קדם, שכן מצאנו גם אצל פילון וגם אצל יוסף בן מתתיהו. פילון („חיי משה” כלפי הסוף) כותב: „ובעמוד משה להסתלק, בעמדו על הסף לפני עלותו ברחיפה השמימה, החל רוח ה' לפעמו, ובהיותו עוד בחיים חייתו התנבא על עצמו על מותו קדם מותו: כי גוע וימות, וכי נקבר מבלי שהיה מי שהוא נוכח במקום, שהרי לא בירי בן תמותה נקבר אלא על ידי ישות נצחית³.”

(2) השהו איטראלטון ב„רעיוני” הצרפתי כרך כ, ע"צ 305/7.

(3) מסתבר שפילון לקח תאור זה מאגדה שהיתה מסורה בידו, שכן כבר בהתחלת ספרו הנ"ל הוא מעיר: „אספר קורות האיש (משה) כפי שלמדתיים בכתבי הקדש... וכן מהודעות זקני עמו, אשר צירפו תמיד לתורה שבכתב את מסורת הקבלה שבעל פה”.

וכן שלא נקבר עם אבותיו, אלא מצא ציון קבר מיוחד, אשר עין איש לא תשורנו, וכי התאבל כל העם ובכה אותו חדש ימים". יוסף בן מתתיהו (קדמוניות, ד, ח, מח) אומר: "...ופתאום עמד עליו ענן והוא נעלם ליד גיא אחד. אולם בכתבי הקודש כתב על עצמו שמת, משום פחד, שמא יעזו לאמר בגלל צדקותיו הגדולות, שעלה לאלקים".

דעות שונות ישנן בדבר משמעות המאמר "ומשה כותב בדמע". הפירוש המקובל, כפי שר' יעקב עמדין (ב"שאלת יעב"ץ" א, יג) מוצא אותו גם ברש"י, הוא: משה כתב פסוקים אלה תוך דמעות (וכן גם אצל אברבנאל). משה בכה מרוב צער על פרידתו מן העולם הזה. ברם, אם כך היה צריך להיות כתוב "בדמעות", כפי שאמנם בא בכת"י מינכן (של מס' בבא בתרא, אך לא של מס' מנחות), אבל אינו נראה שזהו הנוסח המקורי. גם קשה להבין מהי בעצם מטרת הדעה זו שבדמע נכתבו פסוקים אלה, שכן על השאלה "אפשר משה חי וכתב וימת שם משה" יש תשובה במלים: "הקב"ה אומר והגשה כותב" בלבד, ואילו "בדמע" — למה לי?

משום כך נראה לנו יותר דוקא הפירוש שנדחה ע"י ר' יעקב עמדין (שם). הוא ש"דמע" הוא החומר שבו כתב משה רבנו פסוקים אלה, כפי שמפרשים הרשב"א (מובא ב"עין יעקב") והמהרש"א, דבר שמשום מה לא נזכר על ידי ר' יעקב עמדין, והשווה גם ס' "עשרה מאמרות" ב, יג, שגם שם הוא מבין "דמע" כחומר כתיבה, וברור הוא כדעה זו במדרש הגדול לדברים לד, שם מובא מאמר זה בוו הלשון: "עד כאן הקב"ה אומר ומשה כותב בדיו, מיכן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע" (השווה "מדרש תנאים" לס' דברים, ע' 224, בהערה). כאן בא איפוא דמע בניגוד לדיו.

אכן, אם מפרשים "דמע" בדמעה, כפי שנעשה בדרך כלל, הרי שיש משקל רב לקושיתו של ר' יעקב עמדין. הרי הכתב שנכתב בדמע אינו נראה או על כל פנים אינו ניתן לקריאה והיה צריך לעבור עליו בדיו מאוחר יותר (אולי ע"י יהושע), ואם כן אינה ניתנת בכך שום תשובה לשאלה: "אפשר ספר תורה חסר את אחת". מכאן יוצא, שיש לפרש "דמע" לא כדמעה כי אם כחומר כתיבה אחר.⁴

4 בסוף פירושו של הגר"א על התורה "אדרת אליהו" (דפוס הלבדסטט) דן הגאון במאמר הנ"ל ומקשה קושיות חזקות על הפירוש המקובל. בסופו של דבר הוא

במס' גיטין (יט, ב) מדובר בכתב בלתי גראה, שניתן לקריאה רק לאחר שמעבירין עליו נוזל אחר. כותבים כתב זה במי מילין, לפי רש"י (שם) מי עפצים. הנוזל שבו מבליטים כתב סתר זה הוא מיא דנרא (לפי הערוך ערך „נר“: מי קליפת רמון). בירושלמי (שבת פ"ב, הל' ד, וגיטין פ"ב, הל' ג) מובא: „א"ר חיה בר בא, אילין בני מדינחא ערומין סגין. כד חד מינהון בעי משלחה מילה מסטריקון לחבריה, הוא כתב במי מילין וההון דמקבל כתבייא הוא שופך דיו שאין בה עפץ הוא קולט מקום הכתב“ (אלו בני המזרח חכמים הם ביותר. כשאחד מהם רוצה להחייב לחברו דבר סתר, הוא כותב במי מילין ומקבל המכתב שופך עליה דיו שאין בה עפץ הוא קולט מקום הכתב). הסופרים העתיקים מזכירים לעתים קרובות אמצעים מעין אלה להכנת דיו בלתי גראית. פליגיוס (H. N. 36, 8) מציע לצורך זה צמחים המכילים מיץ חלבי (השווה: פאולי, ריאל אנציקלופדיה ערך „אטרמנטום“). נוזל כזה נקרא כיום דיו מימפטאטיטית (= סתרים). וישנם גם נוזלים שמהם מתהוות אותיות שעם הכתיבה אינן ניתנות לקריאה, אבל הן גראות לאחר זמן.

מסתבר, שכוננת המלה „דמע“ במאמרנו היא דיו סתרים מעין זו. בלשון ערב הרי „דמעה“ הוא מין שרף הניטף מצמחים, וייתכן שגם בימי התנאים קראו „דמע“ לנוזל כזה ששמש לכתיבת כתב סתרים (והשווה רמב"ן לשמות כב, כח). נותר לנו רק לברר מה יהא דינו, מבחינת ההלכה, של כתב סתר כזה, שניתן לקריאה רק לאחר שמוש באמצעי אחר.

בעל ה„פרי חדש“ לשריץ אבן העזר סי' קכה, סעיף ד, מכריע, בהסתמך על הירושלמי הנ"ל, שבו נאמר „וכתב ולא השופך“, כי גט שנכתב במי מילין והוכשר אח"כ לקריאה ע"י שמוש במיא דנרא — פסול הוא. מכיון שאין הוא „נכתב“ אלא הוכן ע"י שפיכת נוזל, והנה רבי דוד פרידמן (קרלין) בספרו „פסקי הלכות“ (חלק א' ע' תעו) מטיל ספק בהכרעתו זו של בעל ה„פרי חדש“. וזאת מכוח הסברה שאולי אין הירושלמי ממעט שופך אלא אם כן נכתב הכתב המקורי שלא לשמה, כך שיש הכרח לסמוך על הכתב

מפרש „בדמע“ במובן של דמוע — מעורב — ומפרש את המאמר כולו בדרך הקבלה. פירוש שהרי"צ מקלנבורג בפירושו „הכתב והקבלה“ פסטרף אליו, אולם אנחנו דנים כאן בפשוטו של המאמר.

השני, אשר, מכיון שהוא בא בשפיכה, אינו נקרא כתב. אבל אם הכתב הראשון לשמה היה, או אז, אע"פ שהיה בלתי נראה בעת כתיבתו, אפשר לראות בתיקונו ע"י מיא דנרא כאילו הוחזר למקומו. ברם, אין הגהמ"ח רוצה לפסוק כך הלכה למעשה. אם אמנם נכון באורנו את המאמר שבמנחות, הרי שיש בכך, אולי, משום סיוע לדעת מוהר"ד פרדמן, לאמר שכתב זה שבדמע — שניתן לקריאה רק מאוחר יותר — רואים אותו כאילו היה קיים מיד עם כתיבתו והוא מעשה משה רבנו ע"ה.⁵

עוד מצינו במכות יא, א, כי לדעת אחד התנאים כוונתו של הפסוק „ויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת האלקים” (יהושע כד, כו) היא, שהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה. ברם, פסוק זה שביהושע מהווה בעיה הראויה לדיון מפורט ומיוחד.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il

---

(5) אם נסכים לדעתו הנ"ל של הגר"א, ששתי דיעות התנאים שבמנחות אינן חולקות זו על זו אלא האחת משלימה את הברתה, הרי אפשר לאמר כך גם לפי פירושונו, ואין צורך להאריך בזה.